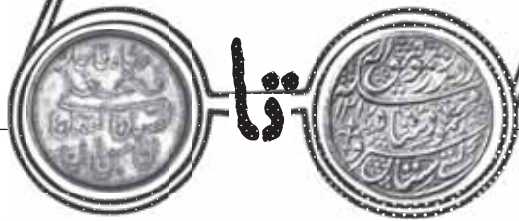

تاریخ پولی ایران

از صفویه تا قاجاریه

نویسندگان: رودی مته، ویلم فلور، پاتریک کلاوسون
 مترجم: جواد عباسی
 ناشر: نامک
 محل نشر: تهران
 تلفن: ۶۶۴۱۷۶۳۶

آن، فراز و فرود ارزش آن، پیوند آن با عرصه سیاست و مناسبات خارجی، تأثیر آن بر جنبه‌های مختلف اقتصاد ایران، چگونگی عمل نظام پولی سه فلزی (طلا، نقره، مس) و تاریخ محلی پول در ایران از جمله عرصه‌های مورد توجه کتاب حاضر است که مطالعه آن برای خوانندگان تازگی بسیاری دارد.

کتاب به بی‌نظمی و آشفتگی پول ایران از سال ۱۵۰۰/۹۰۵ تا ۱۳۰۴/۱۹۲۵ اشاره دارد و عامل تشدید آن را سه چیزی می‌داند؛ نخست آنکه برای سکه از سه فلز استفاده می‌شد: مس بیشتر برای تبادلات پولی محلی، نقره برای تجارت در مسافت‌های دور و طلا، که نقش محدودی داشت. دوم آنکه ایران به خاطر عرضه ناچیز فلز، عدم توازن تجاری گسترده که نیازمند سرمایه‌گذاری برای حمل سکه مورد نیاز بود، شاهد کمبود شدید پول بود. سوم اینکه در آن سال‌ها ایران چیزی به اسم اقتصاد ملی نداشت و به همین علت حرکت پولی رایج از یک شهر به شهر دیگر تفاوتی چشمگیر داشت.

وضعیت اقتصادی کشور اثرگذار شد. با قرار گرفتن ایران در کانون تحولات جهانی از عهد صفویه، موضوع پول و مسائل پیوسته با آن نیز ابعاد پیچیده‌تری به خود گرفت. پول ایران در معرض رقابت با دیگر پول‌ها، (اعم از شبه قاره هند و ژاپن در مشرق و تا مغرب اروپا) قرار گرفت و از تأثیر سرازیر شدن فلزات قیمتی چون طلا و نقره از قاره تازه شناخته شده آمریکا نیز به دور نماند. بدین ترتیب بود که در اقتصاد و حتی سیاست ایران پول بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت و مسائل مرتبط با آن تبدیل به دغدغه‌ای با اهمیت بیشتر برای فرمانروایان شد.

کتاب تاریخ پولی ایران، با گذر از توصیفات فنی و ظاهری پیرامون پول، به شرح اقتصاد پولی ایران و سیاست پولی و عرصه‌هایی کاملاً نواز سرگذشت پول در ایران می‌پردازد. خواننده با مطالعه این کتاب، با زوایای تازه‌ای از زندگی جامعه ایرانی که در آن پول نقش ایفا کرده است آشنا می‌شود. پیچیدگی‌های تهیه پول و کارکردهای

پول و شکل غالب آن در گذر تاریخ، یعنی سکه، از زمره دستاوردهای بشری است که اهمیت و اثرگذاری آن در طول هزاران سال تا امروز همچنان پابرجا مانده است. ایران از سرزمین‌هایی است که به دنبال فتح لیدی (یعنی جایی که به خاستگاه سکه در معنای متعارف آن شناخته شده بود) از حدود دو هزار و پانصد سال پیش دارای تجربه و تاریخ پولی به معنای خاص آن، یعنی داشتن سکه و پول رسمی، شد و از این بابت در میان کشورهای کهن شهرت دارد. بنابراین، در تاریخ ایران، سکه هم نهاد قدرت سیاسی و وسیله مبادله‌ای مهم و آسان‌کننده و هم یکی از ارکان مهم مالی و اقتصادی کشور گردید، تا آنجا که هر دودمان و فرمانروایی یکی از مهم‌ترین و فوری‌ترین اولویت‌های خود را ضرب سکه قرار داد و اقتصاد سیاسی با پول و سکه پیوندی تنگاتنگ یافت. علاوه بر این جنس سکه نمادی از وضعیت اقتصادی حکومت و کشور گردید و کمیابی و فراوانی آن بر توان مالی حکومت

کتاب همچنین به نظام سکه‌های ساخته شده ایران اشاره کرده و کشور را از سال ۱۵۰۰/۹۰۵ تا ۱۹۲۵/۱۳۰۴ ش همانند دوره مغول صاحب سکه‌های مس، نقره و طلا دانسته است. در ادامه خواننده به ارزش سکه‌های واقعی دوره‌های ذکر شده در کتاب پی می‌برد. مثلاً در دوره صفویه ۵۰ دینار يك شاهي، ۴ شاهي يك عباسي و ۵۰ عباسي يك تومان بود. در دوره قاجاریه نیز غالباً يك ريال یا قران، ارزش ۱۲۵۰ دینار یا ۲۵ شاهي را داشت و يك تومان ۸ ريال یا قران بود.

در این کتاب نویسندگان شرایط خاص نظام پولی در تاریخ نوین ایران را مورد بررسی قرار داده‌اند که از آن جمله می‌توان استفاده از پول نقد، نظام سه فلزی شامل طلا، نقره و مس و شرایط متغیر ضرب‌خانه‌های کشور را نام برد. همچنین آن‌ها نقش حکومت را در مدیریت پول از راه ضرب سکه و دستکاری آن با کاهش معیار وزنی یا پایین آوردن عیار فلز برای کسب سود، مورد توجه قرار داده‌اند.

کتاب حاضر که آن را در سه بخش می‌خوانیم، به عنوان نخستین مطالعه در تاریخ پولی ایران است که برای پژوهشگران تاریخ ایران و تاریخ اقتصادی متنی لازم و ضروری به شمار می‌رود:

دوره صفویه

در دوره صفویه، دولت همچون حکومت‌های پیشین مدعی در انحصار داشتن حق ضرب سکه و نظارت بر وزن و کیفیت آن بود. کتاب، سیاست پولی این دولت را در چند هدف بر شمرده است: استفاده از ضرب‌خانه‌ها به عنوان منبع درآمد؛ حفظ معیار اندازه‌گیری تعهدات مالیاتی و انجام پرداخت‌ها به گونه‌ای که به آسانی قابل بررسی باشد و نیز پیشبرد تجارت، چنان‌که درآمد و

قدرت دولت را به حداکثر برساند. دولت صفویه برای دستیابی به این هدف‌ها ضرب‌خانه‌ها را به عنوان عامل اجرایی اصلی بر پایه قوانین اجرایی آن‌ها، وضع و کارگزارانی را برای فعال کردن آن‌ها تعیین می‌کرد و از بی‌نقص بودن کیفیت و وزن سکه‌هایی که تولید می‌کردند، اطمینان می‌یافت. در این کتاب می‌خوانیم که نظارت کلی بر ضرب سکه و وظیفه وزیر بزرگ بود. در این دوره، ضرب‌باشی، مدیر فنی ضرب‌خانه یا رئیس آن بود و بر امور مالی آن نظارت روزانه داشت. وظیفه ضرب‌باشی بود که نظارت کند تا سکه‌ها به طور مناسب ضرب شوند، کیفیت عیار مورد توجه قرار گیرد و هیچ سکه جعلی تولید نشود.

در رابطه با روند فنی و ارتباط با نظام پولی مبتنی بر تومان، کتاب حاضر اطلاعات مفیدی به خوانندگان می‌دهد. و می‌خوانیم که دولت صفویه با فنون جدید بیگانه نبود و در همان زمان که این دولت در ایران حاکمیت داشت، شاه عباس دوم از کارایی بیشتر فناوری ضرب سکه در اروپا باخبر بود. در این دوره مردم محاسبات خودشان را با نام بردن از «عباسی»‌ها و «شاهی»‌ها انجام نمی‌دادند، بلکه با «تومان»‌ها انجام می‌دادند. در ادامه مبحث این دوره، کتاب به نظام سه فلزی (مس، طلا و نقره) اشاره کرده و آورده است که سکه‌های

مس بیشتر برای مبادلات محلی، نقره برای استفاده از دولت و تجارت راه دور بوده و طلا برای تجارت راه دور، ذخیره کردن و موارد تشریفاتی بوده است. سکه طلای ضرب شده نام خاصی نداشت، به جز چند استثنا بر پایه معیار «اشرفی» که ۳/۵۵ گرم یا مثقال که ۴/۶۱ گرم بود. نام عمومی سکه‌های نقره «درهم» بود. اصطلاح دیگر برای متمایز کردن سکه نقره، هزار (۱۰۰۰) دینار بود. سکه‌های مس «فلوس» نامیده می‌شدند. این سکه‌ها

با عنوان‌های پول، پول سیاه یا «قره پول» نیز شناخته می‌شدند. در ادامه بحث تاریخ پولی این دوره، کتاب خواننده را با مباحثی چون وضعیت شمش، مسائل پولی پیش از شاه عباس دوم، در زمان شاه عباس دوم و در عهد شاه سلیمان آشنایی می‌سازد.

دوره افشاریه و زندیه

در بخش دوم این کتاب خواننده با سیاست پولی دوره افشاریه و زندیه آشنا می‌شود. در دوره افشاریه، نادرشاه به جای ادامه الگوی معیار سنتی ایرانی، ضرب سکه‌ها را بر اساس الگوی هندوستان در پیش گرفت. در آغاز این دوره طهماسب قلی خان به پشت گرمی موفقیت‌های نظامی اش عباس صفوی سوم را عزل کرد و خویش را با نام «نادرشاه»، شاه ایران خواند.

نادر سیاست پولی کشور را تغییر نداد. پس از جلوس وی عباسی‌های جدید به وزن ۳۷/۵ گرم و برخی پول‌های خرد [۱، ۶، ۱۰، ۲۰ شاهي] به نام نادر بر اساس واحد محاسبه هر تومان ۴۰۰/۷ نخود - همچون قبل، نخود ۱۹۲ میلی‌گرمی و تومان ۵۰ عباسی بود - ضرب شدند. سکه ده‌شاهی نادری نامیده می‌شد. سکه بیست‌شاهی از این نوع برابر با یک تومان بود.

این بخش از کتاب که محتوای آن به سیاست‌های پولی نادرشاه می‌پردازد در اصل مربوط به ادامه اواخر عهد صفویه است که در پی ضرب سکه به وزنی بود که با تجارت سازگار و با هشت‌ریالی قابل رقابت است.

پس از فتح هندوستان توسط نادر، او با احساس امنیت نظامی و مالی کوشید برای آسان کردن تجارت با شریک تجاری اصلی ایران، نظام پولی ایران و هندوستان را ادغام کند. نادر فرمانی صادر کرد که می‌گفت: «از آنجا که سکه

در هندوستان «روپیه» و در ترکیه عثمانی «قروش» و «جالوت» [زولوتا] و در ترکستان «آتچه» [آقچه] است، از این پس سکه ضرب شده در ایران از نظرون و مبادله «پنج محمودی» است. این سکه‌ها نادری خوانده می‌شدند.

در رابطه با ادغام نظام پولی هندی و ایرانی مؤلفان این کتاب در تحلیل خود آورده‌اند که نظام پولی جدید ایرانی مهور طلایی مغولان را، که در فارسی به مهور اشرفی معروف بود و تقریباً ۱۱ گرم وزن داشت، پذیرفت. این بدین معناست که نادرشاه نظام پولی هشت‌ریالی اسپانیایی را، که در آن زمان به گستردگی در تجارت راه دور استفاده می‌شد، کنار گذاشت.

علاوه بر آن یک تومان نقره ایرانی را که برابر با ۲۰ روپیه نقره، هر روپیه ۱۷/۵۲ گرم و در مجموع ۲۳۰/۵ گرم نقره بود، مهیا نمود. کتاب در انتهای این بخش به بحران‌های سیاسی بازماندگان افشاریه می‌پردازد که پس از مرگ نادرشاه شاهد آشفتگی در نظام پول رایج بودند. همچنین ادامه این بخش می‌خوانیم: جانشینان نادرشاه انواع پول‌ها را ضرب کردند ولی تغییری در ضرب سکه ندادند. پول همچنان کمیاب بود و تغییر آن از یک نوع به دیگری مشکل‌آفرین بود. در واپسین

دوره افشاریه، کشمکش نه ساله میان سه سردار محمدحسن خان قاجار، آزادخان غلزیایی و کریم خان زند، منجر به پیروزی کریم خان زند گردید. هر یک از آن‌ها سکه خود را یا به صورت گمنام و یا به نام یکی از بازماندگان صفویه براساس معیار ۱۲۰۰ نخود ضرب کردند.

کریم خان زند در سال ۱۱۷۲/۱۷۵۹ به عنوان فرد پیروز در کشمکش بر سر تسلط ایران به صحنه آمد. او و جانشینان وی انواع نام‌گذاری‌های گمنام یا نیمه‌گمنام را در ضرب سکه به کار بردند. شرایط اقتصادی متزلزل ایران در زمان جانشینان کریم خان نیز بهبودی نیافت. مرگ او در سال ۱۱۹۳/۱۷۷۹ منجر به کشمکش بر سر قدرت میان زندیان و قاجاریان شد که ۱۵ سال طول کشید و در نهایت به پیروزی قاجاریان انجامید.

دوره قاجار

در آخرین بخش این کتاب، ماجرای پول رایج در دوره قاجار را با این عناوین می‌خوانیم: سنت و تحول در استفاده از پول، ضرب‌خانه‌های سنتی، نظام از هم‌گسیخته پول رایج، سیاست تأمین پول در شرایط نوسازی، استفاده محدود از پول در تجارب و...

در این دوره نیز دولت مدعی در انحصار داشتن ضرب سکه و نظارت بر عیار و وزن آن بود. سیاست پولی حکومت چند هدف داشت که هیچ یک از استواری کامل برخوردار نبود: استفاده از ضرب‌خانه‌ها به عنوان منبع درآمد، حفظ معیار قابل دسترسی برای اندازه‌گیری مالیات و پرداخت‌ها و پیشبرد تجارت آن چنانکه درآمد و قدرت حکومت را به اوج برساند. در این دوره در مجموع حدود ۴۰ ضرب‌خانه سکه‌های قاجاریه را ضرب می‌کردند. در حکومت آقا محمدخان طلالدر ۱۳ شهر و نقره در ۲۲ شهر ضرب می‌شد، حال آنکه در

حکومت فتحعلی شاه ۲۵ ضرب‌خانه طلا و ۳۱ ضرب‌خانه نقره وجود داشت. تشکیلات ضرب‌خانه‌های سلطنتی براساس الگوی صفویه بود. ناظر ضرب‌خانه‌ها لقب معیرالممالک داشت. نظارت بر کیفیت عیار، وظیفه ضرب‌باشی بود. ضمناً روند تولید سکه‌ها همچنان دست‌ساز بود و سکه‌ها شکل واحدی نداشتند.

در ادامه مبحث نظام پولی این دوره، کتاب به دو نوع شبه‌پول تومان عراقی و تبریزی به علاوه تومان خراسانی اشاره می‌کند و وضع موجود را بازتابی از وجود پول‌های رایج محلی با شبه‌تومان‌های خودشان دانسته است. بنابراین در هر شهر بزرگی سکه‌های مس نخست به شاهی محاسبه و سپس از طریق شبه دینار به شبه تومان محلی تبدیل می‌شدند. مبحث آخری که کتاب به آن می‌پردازد، بحث درباره نقش سکه‌های مس، نقره و طلا و گذر به پول کاغذی است.

ایران عهد قاجار همچون قبل سکه‌هایی از مس، نقره و طلا داشت. مس، پول رایج در زندگی روزمره بود. اما نقره پول واقعی دانسته می‌شد. مس، به خصوص برای معاملات بزرگ و دوردست به راحتی نقره پذیرفته نمی‌شد. طلا به ندرت استفاده می‌شد، و عمدتاً محدود به مقاصد تشریفاتی بود. بخش‌های بزرگ اقتصاد ایران در این دوره کمتر با پول سرو کار داشت؛ داد و ستد پایاپای به ویژه در مناطق روستایی کاملاً رواج داشت.

از نکات ارزنده این کتاب می‌توان به جداول و تصاویر رنگی آن اشاره کرد که جداول پس از هر دوره از نظام پولی تهیه شده است. همچنین آوردن تصاویر رنگی از سکه‌های مربوط به هر دوره، منجر به آشنایی خوانندگان و درک عمیق‌تر آن‌ها می‌شود. ارائه فهرست نمایه‌ها و آوردن منابع معتبر و موثق از دیگر نکات مثبت کتاب است.